

UOT 93/94

BORÇALI SULTANLIĞININ TARİXİ COĞRAFİYASINDAN**Elmira Kazım qızı MƏMMƏDOVA***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji universiteti
Dosent, tarix üzrə fəlsəfə doktoru**Suleymanova.elmira1954@mail.ru***XÜLASƏ**

Məqalədə XVII əsrdən XIX əsrədək Borçalının tarixi ərazisində (müasir Gürcüstan və Ermənistanın Lori vilayətində) mövcud olan müsəlman feodal mülkü Borçalı sultanlığının inzibati-idarə sisteminin bir sıra toponim və etnonimləri tədqiq olunur. Borçalı (Marneuli), Qarayazı (Qardabani), Qaraçop (Saquareco) adlarının analizi bu ərazilərin türk-oğuz tayfalarına aid olması haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Açar sözlər: Odlar Yurdu, Borçalı, Qardabani, Qarayazı, Qaraçöp

РЕЗЮМЕ**ИЗ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ БОРЧАЛИНСКОГО СУЛТАНСТВА**

В статье исследуются ряд топонимов и этнонимов административно-территориальной системы мусульманского феодального владения Борчалинского султанства, существовавшего на территории исторической области Борчалы (в нынешней Грузии и Лорийской области Армении) с до XVII до XIX веков. Анализ названий Борчалы (Марнеули), Гараязы (Гардабани), Гарачор (Сагареджо) позволяет установить принадлежность этих территорий тюркам-огузам.

Ключевые слова: Страна Огней, Борчалы, Гардабани, Гараязы, Гарачоп

ABSTRACT**THE HISTORI COQRAFİK OF BORCHALI SOLTANATE**

Some toponyms and ethos belonging to historical administrative-territorial division of feudal Borchali Soltanate (Modern Georgia and Lori province of Armenia) from XVII-to XIX centuries are explored in this article.

The analyses of the names Borchaly (Marneuli), Garayazı (Gadabany), Garachop (Sagaraco) give us proofs that they are of turkic-oghuz origin.

Keywords: Land of fire, Borchali, Gadabany, Garayazı, Garachop

Mülahizələrdən məlumdur ki, hər bir xalqın varlığı özünü adlarda, onların əlamət və xüsusiyyətlərində əks etdirilir. Və bu da bir həqiqətdir ki, “Azərbaycan” adlanan Ana vətənimiz – Odlar Yurdunun torpaqları yalnız Azərbaycan Respublikasının indiki sərhədləri hüduqlarında olmamışdır. Geniş əraziyə malik olmuş Azərbaycanın sahəsi hələ qədim zamanlardan XIX əsrin birinci rübünə qədər təxminən 421,6 min kv/km-dən ibarət idi. Buraya Cənubi Azərbaycanın 280 min kv, Azərbaycan Respublikasının 86,6 kv/km, Cənubi Dağıstanın 10 kv km, Ermənistan Respublikasının (Qərbi Azərbaycan) 29 kv km, Türkiyə Respublikasının Qars vilayəti 6 kv/km, Gürcüstan Respublikasının şimal-şərqində yerləşən 10 kv/km ərazilər daxil idi.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası müasir Şimali İranın, Azərbaycan, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Ermənistan Respublikasının və eləcə də Türkiyə Cümhuriyyətinin Qars vilayəti, Rusiya Federasiyasında – Dağıstanın cənub hissəsi (Dərbənd) və Gürcüstanın Dmanisi (Baçkeçid), Marneuli (Sarvan), Qardabani (Qarayazı) Bolnisi (Bulus, Ağcaqala), Tetri-Skaro (Ağbulaq), Saqareco (Qaraçöp), Zalqa (Barmaqsız) rayonlarının ərazisi ilə əhatə olunurdu.

Şair Səməd Qaraçöpün dili ilə desək, “Vətənin qıraqda qalan yerləri” – Qars, Göycə-Zəngəzur, Dəmirqapı-Dərbənd, Qarayazı-Qaratəpə, Borçalı, Baçkeçid, Bolus, Qaraçöp, Ağbulaq türk-oğuz mahalları da tarixən Azərbaycan torpaqları olmuşdur.

Burada Vətən torpağımızın hər bir güşəsinə xalq tərəfdən ad qoyulmuşdur. Bu adlar da Vətən torpağının hər parçası kimi doğma və əzizdir. Ona görə ki, bu adlarda xalqın tarixi ünvanı həkk olunmuşdur. İlk növbədə burada ulu babalarımız əvvəlcə qəbilə, sonralar tayfa, tayfa ittifaqı, etnos kimi məlum olan adları bu və ya digər etnonimin yaranmasında öz xüsusiyyətlərinin əksini tapır, həmçinin həmin yerin təbii görünüşü və relyefi əcdadlarımızın öz dadı-duzu, şirinliyi ilə

zəngin idrak və təxəyyülünün məhsulu olan toponimlərdə daha geniş təsəvvür yaradır və oykonima çevrilir.

Bu torpaqlarda dədə-babadan Azərbaycan türkləri yaşayıb-yaratmışlar. Bu torpaqlarımızda oğuz igidlərinin hay-harayını, döyüşən qılınclarının sədalarını, axan suların şırıltısını, şahanə atların nal səslərini “Kitabi-Dədə Qoqud”un kaloritli, pak və tərəvətli sətirlərindən aydın eşidirik.

İkinci bir həqiqət odur ki, ölkəmizin ərazisində yaşayış yerinin, xalqların, millətlərin, qəbilələrin, qəbilə birliklərinin və etnik birliklərin və şəxs adlarından törəmiş coğrafi adlar bütövlükdə türk mənşəli sözləridir. Azərbaycan onomastikanın müxtəlif sahələrindən - toponim, etnonim, oykonim, antroponim və s. şəkildə işlənən bu xüsusi adlar ölkəmizin hər güşəsindən keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktlardır, tarixin canlı şahidləridir.

Xalqımızın tarixinin qədimdən başlayaraq hər bir dövründə türk adları ilə bağlı xeyli ad layları aşkara çıxarılmışdır. Bu türk mənşəli adlar Azərbaycan onomastikasının əsas fondunu təşkil edir.

Türk mənşəli kaloritli ilə dolu dövrlərdən biri də XVIII əsrin ikinci yarısında mövcud olmuş xanlıqlar dövrüdür. Bu dövrdə ölkənin siyasi quruluşunda mərkəzləşmiş monarxiya dövləti feodal-pərakəndə monarxiyalarla əvəz edilir. Həmin dövrdə Azərbaycanın tarixi ərazisində 20 xanlıq, 8 sultanlıq, 5 məliklik və Car-Balakən camaatları kimi iri, orta və xırda feodal dövlət qurumları yaranır. Bunlar: Bakı, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Dərbənd, Quba, Salyan, Cavad, Lənkəran, Naxçıvan, İrəvan, Təbriz, Qaradağ, Maku, Xoy, Sərəb, Salmas, Urmiya, Ərdəbil xanlıqlardır, Ərəş, İlisu, Qəbələ, Qazax, Şəmşədil, Pəmbək, Şoraqel, Borçalı sultanlıqlardır, Xaçın, Vərəndə, Cöləbörd, Dizaq, Gülistan məlikliklərdir, Car, Balakən, Muxax, Tala, Saxur, Kaxet, Çənək camaatlarıdır.

Bu dövlət qurumlarının hökmdarları xan, sultan, məlik titulları daşıyırdı və feodal nərdivanı çərçivəsində xan titulu yuxarıda durduğu üçün həmin XVIII əsrin ikinci dövr həm də xanlıq Azərbaycanı dövrü kimi adlanır.

Xanlıq Azərbaycanın siyasi quruluşunun tərkib hissəsi olan Borçalı sultanlığının ərazisini gürcü tədqiqatçıları əzəli, əbədi gürcü torpağı kimi qələmə verirlər. Bu da əsrlər boyu Azərbaycanla, sonralar isə Gürcüstanla taleyi sıx bağlı olan müddətin nəticəsidir.

Borçalı sultanlığının ərazisinə Gürcüstanın ərazisindəki inzibati vahidləri daxil idi: **Qardabani** – tarixi adı Qaratəpə, Qarayazı, **Saqareco** – tarixi adı Qaraçöp, Qaraca yurdu, **Marneuli** – tarixi adı Sarvan, Borçalı, Tetri Skaro – tarixi adı Ağbulaq, **Bolnisi** – tarixi adı Bolus, Kəpənəkçi, **Dmanisi** – tarixi adı Başkeçid. Ermənistanın ərazisindəki inzibati vahidlərindən isə **Stepanavan** –

tarixi adı Calaloğlu, **Noyeberyan** – tarixi adı Barana, **Kalinino** – tarixi adı Taşir, **Spitak** – tarixi adı Hamamlı, **Amasiya** – tarixi adı Ağbaba daxil idi.

Borçalı sultanlığı yaranana qədər onun ərazisi el, oba, mahal, bölgə və s. anlayışlarda işlənirdi və türklərin tarixən burada cəm şəkildə məskun olduğu halda bütün mənbələrdə (istər folklor, istərsə də yazı) onun varlığı Azərbaycanın tarixi ərazisinin ayrılmaz hissəsi kimi göstərilir.

Borçalı sultanlığı 1604-cü ildə səfəvi I şah Abbasın fərmanı əsasında yarandı. Həmin fərman ilə qarapapaq tayfasının başçısı Hüseyn xanın tabeliyinə verilir. Uzun müddət XVII – XVIII əsrlərdə Səfəvi imperiyasının tərkibində Gəncə bəylərbəyliyi ərazi-inzibati bölgüsü kimi Ziyad oğulların tabeliyində olmuşdur. Lakin 1736-cı ildə Nadir xan Əfşarın hakimiyyətə gəlməsinə etiraz edən Ziyad oğlu Qacarlar şah elan olunandan sonra cazalandırıldı. Nadir şahın fərmanı ilə Borçalı sultanlığı Ziyad oğlu Qacarların tabeliyindən alındı və şahın valisi olan Kartli-Kaxeti çarı Teymurazın tabeliyinə verildi. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın sui-qəsdlə öldürülməsi nəticəsində yaranmış yarımüstəqil feodal dövlətlərdən biri də Borçalı sultanlığı (1747-1801) idi. Yarandığı zaman Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları kimi Borçalı sultanlığı da Gəncə xanlığının tərkibinə daxil oldu. Bu zaman Gəncə hakimi Şahverdi xan Ziyadoğlu-Qacar (1747-1756) idi. 1752-ci ildə Şəki hakimi Hacı Çələbi xan Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları və Gəncə xanlığını özündən asılı vəziyyətə saldı. Həmin vaxt Borçalı sultanlığının hökmdarı Hüseyn xanın oğlu Musaqulu xan (1752—1755) idi. 1755-ci ildə Hacı Çələbi xanın ölməsi ilə təkrar Gəncə xanlığının tabeçiliyinə keçən Borçalı sultanlığı Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacarın (1756-1778) hakimiyyəti zamanı Gəncə xanlığının tərkibində qalmışdır. Lakin Kartli-Kaxeti çarı II İrakli və Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacarın arasında ziddiyyətli narazılığa səbəb olan ərazi idi. 1765-ci ildə II İrakli Borçalını müvəqqəti olaraq özünə tabe etdi. Buna qarapapaqlılar ciddi etirazını bildirdilər və ona görə II İrakli Borçalını samouraviyə çevirmişdir. Buna baxmayaraq Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacar Borçalıya yürüş edib ərazini öz tabeliyinə qaytara bilmişdi. Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacarın ölümü ilə Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları Kartli-Kaxeti çarı II İrakli tərəfindən yenidən işğal olundu. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Tiflisə yürüşündə iştirak edən Cavad xan Ziyadoğlu-Qacar Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarını Gəncə xanlığının tabeliyinə qaytardı.

Borçalı sultanlığının Gürcüstanın tabeliyinə keçməsi Rusiya İmperiyasının işğalları ilə bağlıdır. 30 yanvar 1801-ci ildə Rusiya İmperiyasının himayəsinə girən Kartli-Kaxeti çarı XII David rus ordusunun köməyi ilə Borçalı, Qazax, Şəmşəddil sultanlıqlarını işğal etdi. 1802-ci ildə Rusiya İmperatoru I Aleksandrın əmri ilə Kartli-Kaxeti çarlığı ləğv olundu. Onun ərazisində 5 qəzanı (уезд) əhatə

edən Gürcü quberniyası təşkil edildi. Həmçinin yeni işğal edilmiş Borçalı, Qax, Şəmşəddil üç sultanlıqlar da ləğv edilmiş və onların yerində üç tatar distansiyası yaradılaraq mərkəzi Tiflis şəhəri olan Gürcü quberniyasının tərkibinə verilməmişdi. 10 aprel 1840-cı ildə Gürcüstan quberniyası ləğv edildi, onun yerində Gürcüstan-İmeretiya quberniyası yaradıldı. Bu zaman Borçalı distansiyası da ləğv edilərək yenidən sultanlıq kimi Tiflis qəzasının tərkibinə daxil edilmişdir. 14 dekabr 1846-cı ildə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası ləğv edilərək onun ərazisinin bir hissəsində Kutais quberniyası, digər hissəsində isə Tiflis quberniyası yaradıldı. Borçalı sultanlığının ərazisi 1880-ci ilədək Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasının tərkibində qalmışdır. Həmin ildə Borçalı sultanlığı ləğv olundu və əvəzində Borçalı qəzası yaradılmışdır. Qəza Lori, Borçalı, Trialeti və Yekaterinenfeld nahiyələrindən ibarət idi.

Bəs **“Borçalı”** toponimi necə yaranmışdır? Bu sualın cavabını, əlbəttə, sözün özündə, ifadə etdiyi mənada axtarmaq lazımdır. **“Borçalı”** termini həm toponim, həm də etnonim formasında işlənir. **“Borçalı”** toponimi hələ miladdan II-IV əsrlərdə əvvəl əsrlərdə və bizim eramızın ikinci yüzilliyində Cənub Qafqazda yaşayan türk tayfalarından birinin **“Barsillərin”** adı ilə bağlıdır. Ərəb müəllifləri Borçalını **“Borüçölü”**, gürcü mənbələri **“Qurdis xevi”**- yəni **“Qurd çalası”**, pəhləvi mənbələri isə bölgəni **“Qordman”** – yəni **“Qurd adamların yurdu”** adlandırır. Bəzi mənbələrdə **“Qordman”** və **“Qardaban”** terminlərin eyni olduğu qeyd edilir.

“Qardaban” toponimi **“qard”** və **“aban”** sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu toponimin birinci komponenti qədim türk dilində **“qurd”** mənasında işlənən sözdən götürülmüşdür. Bu da təsadüfi deyil. Birincisi, qurd qədim zamanlarda türkdilli xalqların totemi olmuşdur. İkincisi, qədim türklər hələ köçəri həyat keçirdiyi zamanlarda çox döyüşkən və cəsur tayfalar olmuşlar. Bu onların adlarında da əks olunmuşdur. Heç təsadüfi deyil ki, hələ **“Kitabi-Dədə-Qorqud”** dastanında **“Qurd üzü mübarəkdir”** kimi ifadələr öz əksini tapmışdı. İndi də xalqımız arasında **“Qurd oğlu qurd olar”**, **“Qurddan olan kəsəyən olar”** kimi yığcam və dərin məzmunlu atalar sözləri vardır. Güman ki, elə həmin atalar sözləri də öz başlanğıcını və özülnü qurdlar tayfasının adından almışdır.

Beləliklə, aydın olur ki, **“Qardaban”** toponiminin birinci komponenti **“qurd”** sözü əsasında formalaşmışdır. Tarix **“qurd”** sözü əsasında düzəldilmiş yer, şəhər, kənd adlarının olduğunu da təsdiq edir. Məsələn, Qafqaz Albaniyasında Qirdman / Giridman çayı və eyni adlı şəhər / 1728-ci ildə tərtib olunmuş **“Dəftəri – müfəssəli - əyaləti- Tiflis”** də Təklə olmağının Qurdlar kəndinin adı da qeyd edilmişdir. Həmin kəndin adı hazırda təhrif olunmuş şəkildə - Kürdlər kimi işlənir. Bakı kəndlərinin biri də təhrif olunmuş həmin adı daşıyır – Kürdəxanı. Bolnisi rayonun da Bolus – Kəpənəkçi yaxınlığında Qurdlar, Darvaz kən-

dinin yaxınlığında “Qurd oğlunun qoruğu” adlı toponimlər indi də vardır. “Qardaban” toponimin ikinci komponenti isə “aban” qədim türk dilində isə “ev”, “yaşayışın yeri” mənasında işlənən “ab”, “oba” sözü ilə bağlıdır. Müxtəlif türk dialektlərində bu söz “iy”, “ey”, “ev”, “oba”, “yuva” və s. sözlər kimi işlənir. Məsələn, qədim zamanlarda “oba” sözü Anadolu və Balkan yarımadasında geniş şəkildə işlədilir. Urartu yazılarında Azərbaycanın ərazisindəki ilk quldar dövlətinin adı “Mannani- ebani” kimi işlənir. “Ebani” burada “ölkə” mənasını daşıyır. Deməli “Qardabani”, toponiminin ümumi mənası “Qurdlar obası”, “Qurdlar ölkəsi” deməkdir. Qardabani ərazisində indiyədək türksoylu etnosların kompakt şəkildə yaşamasını nəzərə alsaq, fikrimiz daha aydın təsdiq olunur.

“Qardabani” toponimin başqa bir geniş işlənən mənası da var. Bu toponimin birinci komponenti “qar”, ikinci komponenti isə “daban” mənasında da türk dilində işlənən sözlərdən götürülmüşdür. Bu da təsadüfi deyil. Həmin yerin təbii görünüşü və relyefi dağətəyidir və “Qardabani” sözünün bu mənada işlənilməsinə imkan verir.

“Qardabani” nin başqa bir geniş işlənən toponimik adı “Qarayazı”dır. “Qarayazı” sözünün etimologiyası ilə bağlı fikirlər olduqca maraqlıdır. Borçalının tərkibində eyni bir tarixi taleyi olan “Qarayazının” yerli əhalisi də türksoylu tayfalar olub və “Qarayazı” adı burada yaşayan qarayazılılar türkdilli tayfalarla əlaqədar olaraq yaranmışdır. Toponimikada “Qarayazı” sözü daha çox “Böyük çöl”, “Böyük düzənlik” mənasında işləndiyi göstərilir. Qarayazılılar – böyük çöllü türk tayfaları Türkiyədə, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yayılmış və öz qədim adlarını daşımışlar. Kür qırağı meşəliklər də Qarayazı meşəsi adlandırılır.

Qədim türk tayfalarından qarayazılar yeganə tayfadır ki, bu adı özlərində saxlamışlar və öz adlarını, yəni böyük çöllü olduqlarını indiki əraziyə oturaq həyat keçirdikləri geniş bir coğrafi əraziyə vermişlər. “Qarayazı” adlı yaşayış məskənləri Azərbaycanın Qazax və Göyçay rayonlarında da var. Türkiyə Respublikasının Qarsa yaxın ərazisində Qarayazı bəlgəsi adlı yaşayış məntəqəsi indi də mövcüddür.

“Qarayazı” sözünün digər maraqlı versiyası məşhur Roma sərkərdəsi Qney Pompey ilə də bağlı olduğu bildirilir. Qney Pompey e.ə. 66-cı ildə İberiyadan keçib Albaniya sərhədlərinə daxil olur və Kür çayı sahillərində bataqlıq və meşə ilə əhatə olunmuş bir ərazi ilə qarşılaşır. Burada qoşunlarının tələfat verdiyini gören Pompey sahildə böyük bir daş üzərində bu sözləri yazır: “Keçilməz bataqlığı və qoşunlarımla tələfat verdiyini nəzərə alıb, istiqamətimi dəyişməyə məcbur oluram”. Sonralar bu daş ətrafında məskunlaşanlar özlərini qarayazılılar, yəni qara yazısı olan daş ətrafında yaşayanlar adlandırmışlar.

Gürcü mənbələrində “Qarayazı” sözü “Karaia” ilə eyniləşdirilmişdir. XVIII əsrdə yaşamış şahzadə Vaxuşi «Gürcüstanın coğrafiyası» əsərində yazır: «Naqəbinin (indiki Rustavi şəhəri ərazisi yaxınlığında yaşayış məntəqəsi) şərq və cənub tərəfləri böyük çöllükdür – Karaia adlandırılır (hazırda bura Qarayazı çölləridir). «Karaia» gürcü dilində «gürcü yeri», «otlaq» mənalarında işlənir». Onun fikrincə bu yerlər gürcü çarlarının ov yerləri olmuşdur. Gürcü çarı XII Qeorqinin oğlu İohan Baqratininin «Karti-Kaxetinin təsviri» əsərində də “Qarayazı” «Karaia» kimi işlənib.

1932-1947-ci ilədək Qarayazı Gürcüstanın inzibati rayon statusu kimi öz adını saxlamışdır. 1947-ci ildən indiyədək “Qardabani” adlandırılır. Əyər “Qarayazı” həqiqətən gürcü sözüdürsə, onda bəs nə üçün gürcülər özləri 1947-ci ildə “öz sözlərini” tarix səhnəsindən çıxartmalı oldular?

“Karaia”nın gürcü olmasına bir söz deyər bilmərik, ancaq bu sözün “Qarayazı”ya dəxli yoxdur və yaxud olsa-olsa “Qarayazı”nın gürcüləşdirilmiş formasından başqa bir şey deyil.

Borçalı sultanlığının tərkibində Qaraçöp yurdu (indiki Saqareco rayonu) da olub. Qaraçöp icması geniş əraziyə malik olan yurdlardan olub. Onun ərazisinə 8 kənd aiddir: Düz-Əyrəm (Ayrım), Qazlar, Qarabağlı, Keşəli, Ləmbəli, Paldı (Baldoy-Baldöy), Tüllər, Yor-Muğanlı.

Qaraçöp oykonimi türk dillərində «qara camaat» mənasında işlənən «qara» sözü ilə «çöp» tayfa adı əsasında yaranıb. Mənbələrdə bu tayfanın eramızın ilk əsrlərində Qafqazın bu üzündə - Güney Qafqazda məskunlaşdığı qeyd olunub. Xalq arasında Qaraçöpü Yor Muğanlı da adlandırırlar. Bu da həmin kəndlərdə Muğanlı elinə məxsus əhalinin məskunlaşması ilə əlaqədardır.

Qaraçöp oykonimin nəsil-tayfa adı əsasında yarandığı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında xəbər verir. Dastandakı Qaraca Çoban həmin nəslə yada salır. «Qaraca yurdu» gürcü dilində «Saqareco» kimi tərcümə olunub və gürcü mənbələrində bu toponimi XIV əsrin sonuncu onilliyində qeyd olunub «Saqareco» oykoniminin əsasında Azərbaycan dilinə məxsus olan «Qaraca» şəxs adı, gürcü dilində isə «məkan, yer» mənasını bildiren «sa» ön şəkilçisi durur. Gürcü mənbələrə görə, «Qaraca yurdu» toponimi Gürcüstan ərazisində «Didi Turkoba» (Böyük Türklük) dövründə yaranan toponimlərdən biridir. **Saqareco** toponimi indi həm rayon-inzibati ərazinin, həm də rayon mərkəzinin – şəhərin adını bildirir.

Göründüyü kimi, tarixi faktları və həqiqətləri heç vaxt inkar etmək olmaz. Xalqımızın qədim zamanlardan yaşadığı Borçalı guşəsi sadəcə yer adı olmayıb. Borçalı - ana dilimizin tarixinin bütün sahələri ilə əlaqədar olan, qədim məlumatların müəyyən hissəsini bizə catdıran, zənqin türk genetik məhsulu olan möhtəşəm bir abidədir. Azərbaycanın tarixi ərazisinin tərkib hissəsi kimi Borçalı,

qoynunda göz açıdıqları, havasını udduqları, suyundan içdikləri türk əcdadlarımızın yadigarıdır. Borçalının tarixi və taleyi xalqımızın və dilimizin tarixinin hərtərəfli öyrənilməsində əcdadlarımızın abidəsidir. Məhz buna görə də onun tarixi taleyi və müasir problemləri bizi daim düşündürməlidir. Ərazimizi, soyumuzu unutmayaq ki, unudulmayaq.

Ədəbiyyat:

1. Tamar Koridze. Musa-Kulikhan //Musakhan // Caucasus in georgian sources: Foreign States, Tribes, Historical Figures. Encyclopedical Dictionary. Tbilisi: Favorite, 2012. С. 331. ISBN 978-9941-0-3946-1.
2. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Пётр Григорьевич Бутков. Часть первая. Санкт-Петербург, 1869 год.
3. Высшие классы коренного населения Кавказского края и правительственные мероприятия по определению их сословных прав. Исторический очерк. Составитель делопроизводитель канцелярии Наместника Его Императорского Величества на Кавказе Линден В. Тифлис. Издание Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе. 1917 год: Оглавление >Глава II. Мусульманские районы Закавказья, входящие в состав Эриванской, Елисаветпольской, Бакинской и отчасти Тифлисской губерний, стр. 23-24
4. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника Кавказского. Том I. Напечатан под редакцией, представителя комиссии ст.сов. Адольфа Петровича Берже. Тифлис. Типография Главного Управления Наместника Кавказского. 1866 год. Оглавление: Часть вторая: XII. Закавказские Мусульманские владения: IV. Памбак. 805. Письмо генерал-майора Лазарева к генерал-лейтенанту Кноррингу, от 5-го августа 1801 года., стр. 601
5. Borçalı. Dünən, bu gün və sabah. Bakı, Adiloğlu, 2010
6. Ömərli Vahid. Qarayazı. Bakı, Çasıoğlu, 2001